

ПРОБЛЕМА КЛАСИФІКАЦІЇ ПЕРСОНАЖІВ НИЖЧОЇ МІФОЛОГІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

В статті робиться спроба історіографічного огляду проблеми класифікації персонажів нижчої міфології в працях українських, російських та польських дослідників, що торкалися питань і проблем, пов'язаних з класифікацією персонажного складу нижчої міфології, та розробляли свої варіанти впорядкування міфологічних істот в єдиній чіткій системі.

Ключові слова: класифікація персонажів, нижча міфологія, персональний склад, міфологічний персонаж.

Сьогодні в дослідженнях традиційної духовної культури помітне місце займають питання міфології. Система народних вірувань та уявлень відтворює певні історичні періоди, являючи разом із тим певні іноетнічні та різні релігійні впливи. Нижча міфологія – особлива ланка цієї системи, що займає значне місце в світогляді різних слов'янських народів і дотепер. В сферу нижчої міфології входять міфологічні істоти, які не мають божественного статусу, різні демони і духи. Вони втручаються в життя людей, перетворюються на людей, тому в багатьох традиціях мають превалююче значення у порівнянні з божествами¹. Дослідження кола питань, пов'язаних з нижчою міфологією, є актуальним. Важливим є впорядкування персонажного складу нижчої міфології у єдину чітку класифікаційну схему.

В даній статті робиться спроба історіографічного огляду проблеми класифікації персонажів нижчої міфології. За основу беруться праці українських, російських та польських вчених, що в своїх дослідженнях торкалися проблем, пов'язаних з класифікацією персонажів нижчої міфології, та розробляли варіанти впорядкування міфологічних істот.

Щодо наукової розробки теми в Україні, то варто сказати, що інтерес до народної демонології (коректніше оперувати терміном "нижча міфологія", ніж "демонологія", оскільки, як зазначає М.В. Гримич, не всі істоти нижчої міфології є демонічного походження чи демонічних функцій²) зародився приблизно в середині XIX ст. Маємо в цій галузі праці М. Костомарова, І. Нечуй-Левицького та ін. Зроблені цими дослідниками висновки про природну основу народних вірувань, про їх зв'язок із повсякденним життям, були надзвичайно важливими, зважуючи на тодішню епоху. Робота М. Костомарова "Слов'янська міфологія"³ присвячена в основному вищій міфології, проблемам походження міфу і символу. Тут вперше було порушено питання теоретичного обґрунтування значного фактичного матеріалу з народних вірувань росіян, білорусів, українців. Розглядаючи його з позицій порівняльного аналізу і як такий, що становив першооснову народних світоглядних уявлень, вірувань та повір'їв, автор започаткував міфологічний підхід, розвинутий наступниками.

І. Нечуй-Левицький у праці "Світогляд українського народу. Ескіз української міфології"⁴ оперував тим матеріалом, який на той час був зібраний і піддавався науковому узагальненню. Більша частина книги стосується вищої міфології, легенд про створення світу і людей, календарної обрядовості. Але є і невеликий розділ, присвячений нижчій міфології. Тут вчений намагається систематизувати міфологічні персонажі: "Такі нижчі духи і півдухи: русалки, мавки, польовики, домовики, нечиста водяна сила, або дідьки. Доля і напівміфічні істоти: відьми, упирі, вовкулаки..."⁵ Це вже було своєрідним кроком уперед, адже вищеназвані міфологічні персонажі були подані автором у певній системі.

Романтичний напрям у науці, що утверджувався, позначався некритичним ставленням до

вірувань і повір'їв. Основні зусилля дослідників у цей період спрямовуються на збирання фактичного матеріалу та його узагальнення. Великий доробок в галузі систематизації матеріалів з нижчої міфології зробив в цей період П.П. Чубинський. Найбільш важливими є його праці, написані на основі подорожей 1869 – 1870 рр. у складі етнографічно-народознавчої експедиції⁶. Він намагався зробити певну систематизацію міфологічних істот. Зокрема, свідчення про міфологічних персонажів розподілено за такими рубриками: "Черти", "Духо-человеки", "Мифические существа", "Олицетворения", "Болезни"⁷. Причому, як прояви та різновиди чортів він записав домовика, лісовика, перелісника, болотяника, очеретяника, одмінка, антихриста, мару, морок, манію тощо. В рубриці "Духо-человеки" розміщено відьом, відьмаків, упирів, мавок, русалок, ворожбитів, характерників, знахарів, утоплеників, мелюзин, тобто, в один ряд поставлено істот абсолютно різних за своїм походженням, місцем перебування, статтю тощо – людей, створінь напівлюдських-напівдемонічних, "заставних небіжчиків" і повністю уявних істот. Ця систематизація є неточною та необґрунтованою, але важливою, як певний етап у вивченні проблеми класифікації міфологічних персонажів.

Ентузіастом збирання старожитностей духовної та матеріальної культури Слобожанщини був етнограф-аматор П.В. Іванов. Інформативними та цікавими є такі його праці, як "Кое-что о вовкулаках и по поводу их"⁸, "Народные рассказы о ведьмах и упырях"⁹, "Народные рассказы о домовых, леших, водяных и русалках"¹⁰, "Народные рассказы о Доле"¹¹ тощо. В цілому, автор не торкався проблеми класифікації описуваних персонажів, але досить вдало систематизував деякі образи. Наприклад, ґрунтуючись на записаних ним у Куп'янському повіті народних оповідях про Долю, він розрізняє: природжену Долю – душу предків; Долю-янгола; Долю-душу людини чи її двійника. Звичайно, така систематизація є довільною, але в той же час і достатньо цікавою. Також він простежує зв'язок між образами упиря та відьмака, зазначаючи, що природні відьмаки ("ведьмачи") є начальниками всіх вчених відьом та відьмаків "свого околотка" та зветься упирями¹².

Низка праць В.П. Милорадовича висвітлює демонологічні уявлення українського народу – "Заметки о малорусской демонологии. Мертвецы. Русалки. Черти."¹³, "Українська відьма. Нариси з української демонології."¹⁴, "Малорусские народные поверья и рассказы о Пятнице."¹⁵ Зокрема, в роботі "Заметки о малорусской демонологии..." дослідник намагається впорядкувати міфологічних персонажів, поділивши їх на окремі групи. Так, до "мерців" він зараховує таких персонажів: "упирі, тобто відлучені церквою чаклуни, єретики, боговідступники, вовкулаки, самогубці", також діти, прокляті батьками¹⁶. В розділі "Русалки" вчений робить логічний висновок, що русалки є різновидом мерців¹⁷. За розповсюдженою тоді серед дослідників народного світогляду думкою, до різновидів чорта В.П. Милорадович відносить домовика, лісовика, водяника та вогняного змія¹⁸, що не є достатньо обґрунтованим висновком – адже всі вищезазначені персонажі є різними за походженням, функціями, місцем проживання-перебування тощо. Проте, слід зазначити, що праці В. П. Милорадовича є надзвичайно інформативними та скрупульозними щодо опису власне міфологічних персонажів, відповідної поведінки людей у випадку контактів з нечистою силою, численних заборон і забобонів, що супроводжували повсякденне життя людини XIX ст.

Важливими є праці В.М. Гнатюка, який в 1904 р. започаткував видання збірників текстів народних демонологічних оповідань та переказів. Перший том цих текстів – "Знадоби до галицько-руської демонології"¹⁹, другий – "Знадоби до української демонології"²⁰. В другому томі дослідник розташовує міфологічних персонажів у певному порядку, хоча, і не пояснює за яким саме принципом. Наприклад, поруч він ставить таких різних за своїм походженням та статусом персонажів, як "Чорт (біс, диявол, дідько, щезник, він, той... сатана)" та "Домовик (хованець, вихованок, годованець, щасливець)"²¹, "Водяник" та "Блуд" тощо. Хоча таких схожих за походженням, статтю та функціями персонажів, як "Мавки (нявки, бісиці)", "Русалки", "Морські люди (сирени, люzioni, мелюзини)", "Страдчата (потерчата)" поставлено в один ряд²². Щоправда, такі персонажі, як морські люди, сирени, люzioni та мелюзини не можуть стояти в одному семантичному ряді з русалками, мавками, потерчатами, бо прийшли в народні вірування з апокрифічних переказів та легенд. До того ж, перелічені вище персонажі є повністю міфічними істотами, далекими від людей та їх світу, тоді як русалки, мавки, потерчата за уявленнями колись були людьми, і, навіть як представники вже демонічного світу, зберігають людську подобу, людські звичаї, контактують з людьми тощо.

Із сучасних дослідників, які займаються проблематикою народних вірувань загалом та нижчої міфології зокрема, можна назвати О. Боряк, М. Гримич, В. Давидюка, І. Колодюк, Я. Конєву, О. Курочкіна, С.С. Парсамова, О.А. Поріцьку, Н. Хобзей та ін., проте не всі вони порушували питання класифікації міфологічних істот у своїх роботах. Тому слід зосередити увагу на працях тих вчених, які досліджували саме проблеми класифікації персонажів української нижчої міфології.

Зокрема, в праці "Українська міфологічна легенда"²³ В.Ф. Давидюк робить комплексне дослідження сюжетних міфологічних оповідань. Надзвичайно важливою є систематизація "персонажів міфологічної легенди", яку пропонує дослідник²⁴. Вибудована вона таким чином: 1. Тератоморфні образи (однооки, або багатооки створіння, Страхопуд); 2. Тотемістичні зооморфні образи (вуж-перевертень, вовкулака, чарівна дружина-гадюка); 3. Образи анімістичних духів (злі духи – образи злиднів, чуми, біди, блуду, холери; духи природи – лісовик, лісниця (полісунка), водяник, польовий дух, домовик; духи населених місць (духи-господарі)); 4. Заставні сили (упіри, русалки, мавки, потерчата, мерці, вибильники, потопельники, покутники); 5. Образи людей з фантастичними якостями (чаклун, відьма та їх похідні). В середині цього розділу автор пропонує систематизацію вже вузько чаклунів: 1. Чаклуни, які здатні перетворювати людей у тварин і повертати їм попередній людський вигляд...; 2. Чаклуни-ворожбити (алохтонні чаклуни), що приносять шкоду; 3. Чаклуни-заступники власного роду, що нейтралізують дії ворожих чаклунів; 4. Чаклуни-чарівники, які опанували певний фах (мельник, коваль, пасічник тощо); 5. Чаклуни, наділені окремими фантастичними якостями (хмарники-градобури, чаклуни-провидці тощо)²⁵. Ця систематизація чітко та логічно вибудована. Проте, створюючи класифікацію міфологічних персонажів, дослідник включив до неї і такі суто фольклорні образи, як однооки та багатооки створіння, Страхопуд, вуж-перевертень, чарівна дружина-гадюка. Можливо, для таких істот варто створити окрему категорію і не ставити їх в один ряд із міфологічними персонажами. Адже вони є героями казок, легенд, народних оповідок – тобто, народної творчості, фольклору – але не входять в систему нижчої міфології.

Говорячи про сучасних дослідників нижчої міфології не можна оминати дисертаційну роботу О.А. Поріцької – "Українська народна демонологія у загальнослов'янському контексті (XIX – поч. XX ст.)"²⁶, яка є єдиним на сьогоднішній день комплексним дослідженням української нижчої міфології. В ній автор систематизує українських міфологічних персонажів, звертаючи особливу увагу на порівняльний аспект, проводячи етнокультурні паралелі з міфологічними системами інших народів. Дослідниця класифікує міфологічних істот за статевою ознакою – "Чоловічі міфологічні персонажі"; "Жіночі міфологічні персонажі". Детальніше персонажі диференціюються за приписуваною їм народною традицією локалізацією – домашні міфологічні персонажі, лісові та водні. У підрозділі "Домашні міфологічні персонажі" розглядаються локалізовані в домі і навколо нього персонажі, приписувані їм іпостасі, зовнішній вигляд, генеза, місце і час дії, властивості, характерні заняття, звички, функції тощо²⁷. Підрозділ "Демони природи. Лісові міфологічні персонажі" присвячений дослідженню демонів, що живуть в лісі. Третій підрозділ "Демони природи. Водні міфологічні персонажі" присвячений духам – мешканцям водоймищ. Опис подається за тією ж схемою, що і в двох попередніх підрозділах. У розділі "Жіночі міфологічні персонажі" дослідниця розподіляє образи на три групи за їх походженням. До першої групи вона відносить персонажів, уявлення про яких потрапили в традиційну міфологію літературним шляхом (через апокрифічну або середньовічну літературу) – фараона, мелюзина тощо; до другої групи віднесено русалок і близьких до них жіночих міфологічних персонажів – мавка, лоскотуха, лісниця, летавиця і т.д.; до третьої групи дослідниця відносить персонажі долі, смерті, хвороб, стихійних явищ тощо²⁸. Ця робота є надзвичайно важливим, і, поки що єдиним спеціальним дослідженням української нижчої міфології. Наведена класифікація містить три типи ознак, за якими можна систематизувати міфологічних персонажів – за статтю, за локусом, за походженням. Найбільш стійкою є остання ознака, за якою класифіковано жіночі міфологічні персонажі. Знання історичних умов виникнення того чи іншого персонажа, тобто, його походження, дає змогу ідентифікувати його у єдиній міфологічній системі, поставити в ієрархії міфологічних істот на належне місце, розуміти його функції, властивості, звички, атрибути тощо. Класифікація ж за локусом – місцем проживання – не є досить чіткою, адже воно може змінюватися. Так само класифікація за

статеву ознакою не є достатньо обумовленою – часом стать є розпливчастою, є образи, що не мають певної визначеної статі.

Систематизацію міфологічних істот для регіону Холмщини і Підляшшя подає Я. Конєва у статті "Хтонічний світ холмщаків та підляшуків"²⁹. Вона зазначає, що усіх демонічних істот можна поділити за наступними ознаками: 1) за функціями та характером зв'язку з людиною: добродійні та шкідливі (помічники-охоронці та уособлення хвороб, злих стихій тощо); 2) за часом та місцем прояву – нічні й полуденні, духи лісів, гір, боліт, полів, озер та річок; 3) за зовнішньо-образною сформованістю: духи невидимі, демони в подібні тварин, потвори різного ґатунку, людиноподібні; 4) за походженням: демони надприродного походження (різновиди чортів, уособлення стихій, хвороб, "деградовані" боги язичницького пантеону, наприклад, "богині"); демони "людського" походження: упирі, потопельники, самовбивці та інші покійники, а також ціла категорія людей з перехідними властивостями – напівдемони-напівлюди (відьми, чарівниці, ворожбити, знахарі, планетники)³⁰. Незважаючи на розгалуженість даної систематизації, ознаки, покладені за основу поділу міфологічних персонажів, не є достатньо стійкими. Передусім, варто зазначити, що не всі міфологічні персонажі є демонічними істотами, або ж, демонами (що являють собою узагальнююче уявлення про певну невизначену і неоформлену божественну силу, злу чи (рідше) благодійну, що часто визначає життєву долю людини³¹). Ознака "за функціями та характером зв'язку з людиною: добродійні та шкідливі" не може бути однозначною, адже ставлення певних міфологічних істот до людини може змінюватися залежно від обставин. Наприклад, домовик може бути добрим, або злим до людей, залежно від їх ставлення до нього³². Можуть змінюватися також "час та місце прояву" – один і той самий персонаж можуть бачити одночасно в полі, лісі, водоймищі (наприклад, русалку). "За зовнішньо-образною сформованістю" теж навряд чи може бути стійкою ознакою для ідентифікації міфологічних персонажів. Зовнішній образ може змінюватися, демон може набувати рис людини, тварини, будь-якого іншого створіння. Як зазначалося вище, найбільш стійкою є ознака "за походженням".

Насамкінець, слід згадати роботу Н. Хобзей "Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник"³³, що являє собою своєрідний каталог міфологічних істот, характерних для регіону Гуцульщини. Реєстровими словами є міфологічні назви, виявлені в гуцульських говірках. Проаналізовано семантику цих назв, запропоновано їх етимологію, розглянуто в контексті інших українських регіонів, а також інших слов'янських мов і культур.

Ведучи мову про розробленість проблеми класифікації міфологічних персонажів в зарубіжній етнологічно-фольклористичній історіографії, насамперед, варто охарактеризувати доробок російських дослідників в цій галузі. Першими працями, які можна вважати науковими спробами описати та пояснити всю різноманітність міфології давніх слов'ян, були роботи початку XIX ст. Серед них виділяється робота Г. Глінки "Древняя религия славян"³⁴, в якій зроблено першу спробу узагальнення та характеристики персонажного складу слов'янської міфології загалом. Проте, Г. Глінка, відчуваючи брак матеріалів для того, щоб вибудувати чітку систему слов'янської міфології, зазначає, що в разі виникнення "пустот" і "недоліків" він доповнюватиме їх власними фантазуваннями³⁵. Але автор певним чином структурував матеріал, подав ієрархію слов'янських богів і богинь, різних божеств, духів. Важливою є рубрика, що стосується демонічних істот – "Напівдухи", до яких включено леших, водяних духів, домовиків та русалок³⁶.

Дослідження в цій сфері істотно просунулися вперед після появи низки праць відомого етнографа кінця XIX – першої половини XX ст. Д.К. Зеленіна, на роботі якого – "Восточнославянская этнография"³⁷ варто зупинитися детальніше. Ця праця є квінтесенцією наукових розвідок та досліджень вченого у сфері етнографії східнослов'янських народів. У розділі "Народні вірування" він не ставить собі за мету створити класифікацію міфологічних персонажів, але подає опис найбільш популярних загальнослов'янських образів у певній послідовності – "Домовик", "Лісовик", "Водяник", "Вихор", "Вогняний змії", "Полудниця", "Русалки", "Вампіри", "Відьми", "Чаклуни", "Перевертні", "Чорт". Зеленін багато працював над ідентифікацією та поясненням терміну "заложный покойник" (укр. "заставний небіжчик") – людина, яка вмерла не природною або передчасною смертю. Зокрема, він зазначає, що поза цвинтарем в XX ст., як і в XIX ст., ховають лише таких небіжчиків, що вважаються нечистими та небезпечними для

живих. Переважно, це люди, які померли насильницькою смертю, самогубці, а також усі, хто помер молодим³⁸. Практично кожного описуваного у розділі персонажа Д.К. Зеленін пов'язує за походженням із заставними небіжчиками – домовика, водяника, вихора, русалку, упиря. Щодо лісовика, то він одночасно зазначає, що: а) у порівнянні з усіма іншими представниками нечистої сили лісовик є найчистішим з них і за своєю природою найближчим до людини³⁹, і б) майже повністю злилися з образами заставних небіжчиків образи лісовика та водяника⁴⁰. Це підкреслює той факт, що один і той самий персонаж може мати кілька різних ознак, часто діаметрально протилежних, що ускладнює роботу дослідника стосовно ідентифікації такого персонажа та включення його до впорядкованої системи. Зважаючи на думку Д.К. Зеленина, що більшість названих вище міфологічних істот за походженням є заставними небіжчиками, можна зробити висновок, що його класифікація зроблена за найчіткішою ознакою – за походженням. Домовик, лісовик, водяник, вихор, вогняний змії, полудниця, русалки, вампіри колись були людьми і стали заставними небіжчиками, а відьми, чаклуни, перевертні є людьми, але після смерті стають заставними небіжчиками і коло замикається. Отже, всі персонажі генетично пов'язані між собою і таким чином класифікація є логічною. Єдине, що чорт стоїть осторонь цього ланцюжка, бо є істотою неоднозначною і його походження не є остаточно зрозумілим.

Новий етап у вивченні нижчої міфології позначився виходом в світ праць уже радянського вченого С. А. Токарева. Зокрема, його монографія "Религиозные верования восточнославянских народов XIX – нач. XX вв."⁴¹ є ґрунтовним дослідженням духовної культури росіян, українців, білорусів XIX – початку XX ст. Всі різноманітні вірування він розподіляє на три великі групи – 1) вірування, пов'язані з істотами і предметами реального світу (чаклуни, відьми, знахарі; вірування і повір'я, пов'язані з мертвими; тваринами; рослинами; вірування, що стосуються вогню, води, землі тощо); 2) демонологічні уявлення (лісовик, польовик і полудниця, водяник, русалка, домашні духи – домовик та ін., злі духи, залишки вищої міфології та культ святих); 3) магичні обряди, їх види і типи. Власне, всі міфологічні персонажі розподілено на дві великі групи – істоти та предмети реального світу і істоти демонічного світу. Працюючи в радянську добу, дослідник перебував під впливом відомого стереотипу про те, що вірування є лише фантазійним відображенням в свідомості людей (більшою мірою неосвічених, сільських) зовнішніх сил. Цим, власне, і пояснюється його мотивація розподілити міфологічних персонажів за принципом належності до реальності та ірреальності – до світу реального, існуючого, такого, в якому живуть люди (адже чаклуни, відьми, знахарі є людьми), та до світу ірреального, неіснуючого, такого, що населений демонами.

Сьогодні над проблемами вивчення та дослідження нижчої міфології в Росії працюють Т.А. Агапкіна, Л.Н. Виноградова, Є.Є. Левкієвська, Н.Є. Мазалова, С.М. Толстая, Т.Б. Щепанська та ін. Особливо треба виділити Л.Н. Виноградову як дослідника, що займається саме проблемою створення класифікації персонажів нижчої міфології – як суто для російської нижчої міфології, так і для міфологічних систем інших слов'янських народів. Важливою для теми, про яку йдеться, є монографія "Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян"⁴². Дослідниця торкається проблем, пов'язаних з труднощами ідентифікації демонологічних істот і з розробкою методів порівняльного вивчення демонології різних слов'янських народів. В цій монографії, а також в доповіді "Славянская народная демонология: Проблемы сравнительного изучения"⁴³ та в статтях "Человек/нечеловек в народных представлениях"⁴⁴, "Кто вселяется в бесноватого?"⁴⁵ Л.Н. Виноградова пропонує варіант впорядкування "персонажної сфери східнослов'янської демонологічної системи" в якості умовної шкали між поняттями "людина" і "демон"⁴⁶. Запропоноване впорядкування є класифікацією, оскільки достатньо розгалужене та містить логічний зв'язок між своїми структурними елементами, що є найголовнішою ознакою будь-якої класифікації. Виглядає це таким чином: 1. Міфологічні образи людей, що мають надприродні здібності; 2. Образи людей, що стали жертвами нечистої сили; 3. Люди, вкрадені нечистою силою, підкорені нею, чи перетворені на тварин; 4. Образи людей-дводушників; 5. Люди, що свідомо вступили у зв'язки з нечистою силою (відьми, чаклуни, знахарі, чарівники, чародії); 6. Душі померлих родичів; 7. Шкідливі "заставні" небіжчики – самогубці, померлі чаклуни і відьми, ходячі покійники, примари і привиди; 8. Душі померлих людей, що мають демонічні ознаки – упир, домовик, русалка, померлі нехрещені діти. Далі

автор перераховує велику кількість різних демонів-духів, як то: духи – "господарі" будинку та присадибних будівель; духи – "господарі" природних локусів – лісовик, водяник, польовик, болотник тощо; духи хвороб, епідемії, смерті; духи, що уособлюють біду та нещастя; дух – збагачувач; міфологічні персонажі – "пугала", якими залякують дітей; міфологічні персонажі – персоніфікація часу; духи, що шкодять рожаницям та новонародженим; дух-коханець; духи-охоронці скарбів. Окремо в цій системі дослідниця ставить образ чорта, бо вважає, що він може заміщати майже будь-який демонологічний образ, виступаючи в ролі узагальнюючої фігури⁴⁷. Таким чином, всі міфологічні істоти групуються навколо двох протилежних полюсів – А. Людина, Б. Демон⁴⁸. Принцип, запропонований дослідницею – розглядати протиставлення "людина – нелюдина" в якості опозиції "земного", що належить сфері людини, та "потустороннього", що належить духам⁴⁹, може стати основою для подальших пошуків та досліджень в галузі класифікації міфологічних персонажів.

Сьогодні в Росії видано значну кількість літератури узагальнюючого характеру, присвяченої нижчій міфології різних слов'янських народів. Це, зокрема, праця вчених Інституту слов'янознавства РАН – "Славянские древности: Этнолингвистический словарь"⁵⁰, праця М. Власової "Русские суеверия", теж написана у формі словника⁵¹. Ці роботи вже за своєю формою є систематизуючими. Щоправда, міфологічні персонажі подаються тут не за певною ознакою чи принципом, а для зручності, за алфавітним покажчиком. До кожного образу з російської нижчої міфології для порівняння наводяться відповідні образи з української, білоруської, польської, болгарської нижчої міфології тощо. Досліджуючи принципи класифікації персонажного складу нижчої міфології, що їх пропонували в різні часи українські та російські етнографи і фольклористи, не можна не згадати, хоча б фрагментарно, і доробку в цій галузі деяких польських дослідників.

Відомий польський етнограф-філолог кінця XIX – першої половини XX ст. А. Брюкнер, подаючи у праці "Міфологія слов'янська і польська"⁵², детальний аналіз міфологічних персонажів польської народної демонології у порівнянні з міфологічними персонажами східно- і південнослов'янської міфологічної традиції, зазначає, що "їх порядок довільний, бо довільно розташовує їх уява народна"⁵³. Першими у своїй систематизації дослідник ставить упирів та вовкулаків. Він пише про те, що народ не знає "вампірів", а вживає слово "стрига" (*strzyga*). Стрига – то людина з двома душами, яка народжується із зубами. Після смерті відлітає хрещена душа, а нехрещена (зла) залишається в тілі і примушує людину виходити з могили, щоб душили інших людей⁵⁴. Водночас упир (*upiór*) є просто духом небіжчика, що лякає, з'являється вночі, виходячи з гробу⁵⁵. Що стосується вовкулаки (*wilkołak*), то вчений зазначає, що за життя вовкулак, по смерті стає упирем⁵⁶. Інших демонологічних персонажів А. Брюкнер розподілив на дві великі групи – "Нечиста сила коло дому" і "Нечиста сила в природі". До першої він відносить духів предків в образі домовика (*dziad domowy*) – опікуна домашнього вогнища⁵⁷, якого раніше називали зі співчуття вбогим (*ubogim, uboże*), а тепер – *latawiec i skrzat*⁵⁸ – та його похідних образів ("цілий ряд *dziadów, domowych, zmor*"⁵⁹). В другу групу вчений ставить таких міфологічних персонажів, як дивожони (*dziwożony*), зазначаючи, що їх називають також мамонами (*matonami*), богінками (*boginkami*), панунчями (*panińciami*)⁶⁰, проте назви "русалка" в народі не існує⁶¹. В один семантичний ряд з ними він ставить "житніх баб" (*żytnich bab*), та полудниць (*południce*)⁶². Також сюди він відносить дикого чоловіка (*dziki mąż*), що мешкає в лісі; водяника (*wodnik*), якого називають ще *topielec*⁶³. Тобто, дослідник розподіляє міфологічних персонажів за принципом середовища існування, за локусом.

Інший польський етнограф С. Урбанчик у праці "Релігія язичницьких слов'ян"⁶⁴ в розділі "Демонологія" виділяє такі типи персонажів: 1) напівдемонічні істоти – чарівниця (*czarownica*) чи чародій (*czarodziej*), стрига (чоловічий і жіночий відповідники – *strzyga i strzygoń*), упир (*upiór*), що є "або духом померлої людини, або живим трупом"⁶⁵; напівдемони, що мешкають в хмарах, чи у вихорі; 2) домашні демони, які є переважно душами померлих предків (*dziadami*), по старопольськи – *uboże*⁶⁶; 3) демони, що походять від душ людей, які передчасно, чи трагічно померли. Це душі дітей – викидней чи померлих перед хрещенням; дівчат, що не вийшли заміж; душі самогубць, чарівників, вбитих, утоплених тощо⁶⁷. С. Урбанчик пише про те, що потонулі дівчата в Польщі називаються богінками (*boginki*), що ідентичні східнослов'янським русалкам. Споріднені ним є водяники (*wodnik*) та утоплені (*topielec*)⁶⁸. Наступною категорією

є 4) лісові духи, "що походять не від душ померлих". Їх називають лісовими чортами, чи борута, боровець (boruta, bogowiec)⁶⁹. Окремо від груп дослідник ставить таких персонажів, як вовкулак, "дух антропоморфного походження – полудницю", також персоніфікації Долі і Смерті⁷⁰. В цілому така систематизація міфологічних персонажів видається логічною та обґрунтованою, а головне – вибудованою на основі найбільш сталої ознаки – походження тієї чи іншої істоти.

Підсумовуючи, відзначимо, що в основному дослідники намагалися *систематизувати* міфологічних персонажів, тобто, певним чином їх впорядкувати, об'єднати загальним принципом, привести до системи, але не *класифікували* їх, не йшли глибше. У класифікації головне – чіткий логічний зв'язок між її структурними елементами, що розподілені згідно із наявними ознаками. При спробі розподілити міфологічних персонажів в рамках однієї системи, дослідники, звичайно, брали до уваги основні риси і ознаки того чи іншого персонажа, як, наприклад, середовище існування. Це – домовики (духи дому, в якому живуть), представники домашнього простору; також водяники, русалки, мавки тощо – духи природного простору (ліс чи водоймище). Хоча, ті ж самі водяники, лісовики, русалки часто трактуються і як духи чи демони природи. Важливою ознакою служить і походження тієї чи іншої істоти, точніше, умови, за яких вона померла, будучи людиною – знову ж таки, русалка, мавка, потерчата, домовик. Ця ознака поки що видається найбільш сталою та логічною як основний принцип класифікації міфологічних персонажів. Також – час появи людям (полудниця); ступінь належності до живих людей та демонів одночасно – відьми, чарівники; враховувалися також основні функції та сфери діяльності істоти; стать і вік тощо. Але, наприклад, таку неоднозначну та складну істоту як чорт, не можна вписати в жодну з класифікацій. Для нього іноді робилася окрема рубрика – "Духи зла", але до цієї категорії можна віднести більшу частину демонів⁷¹, або ж просто "Черти", як у П.П. Чубинського, де виводилися цілі види і підвиди вже окремо чортів, що лише заплутувало і без того складну ситуацію. Складною також є проблема ідентифікації такого образу як дводушник – істоти, яка має дві душі – людську та демонічну. Одні вважають, що дводушником називали упиря, другі схиляються до вовкулаки, треті ідентифікують його із чаклуном або відьмаком. Крім того, завжди існувала окрема група людей-професіоналів у своїй справі, як, наприклад, баби-повитухи, мірошники, ковалі, рибалки, пастухи, знахарі і знахарки тощо, які ніби володіли певними таємними "надзнаннями", але "не дотягували" до статусу типових персонажів нижчої міфології. Не слід забувати також і про звичайних духів – джерел, дерев, місцевостей, охоронців скарбів, уособлення хвороб, ряд специфічних істот, таких, як – мара, примара, привид, персоніфікації християнських святих, уособлення різноманітних природних явищ – мороз, вітер, вихор, хуртовина тощо. Не можна не брати до уваги і таку важливу деталь – кожен більш-менш стійкий образ має багато різнопланових ознак. Мається на увазі те, що навіть поклавши в основу систематизації одну, найяскравішу (профілюючу) ознаку, не можна скласти остаточну класифікацію міфологічних персонажів. Певні спроби систематизувати все різноманіття міфологічних персонажів (чи то в українському контексті, чи в російському, чи в польському), витворивши єдину класифікаційну схему, були описані вище. Достатньо влучні, логічні, добре проаналізовані та розроблені, вони є науковим підґрунтям для подальших досліджень. Ця проблема потребує детальнішого вивчення – із залученням більшої кількості джерел, архівних матеріалів, історіографічної бази, та, звичайно, сучасних польових досліджень.

¹Иванов В. В. Низшая демонология // Мифы народов мира. – Т. 2. – М., 1982. – С. 215 – 216.

²Гримич М. В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. – С. 197.

³Костомаров Н.И. Славянская мифология. – М., 1994. – 688 с.

⁴Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К., 2003. – 143 с.

⁵Там само. – С. 76.

⁶Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной ИРГО. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.чл. П.П. Чубинским. – Т. I. – Т. VII. – СПб., 1872 – 1878.

⁷Там само – Т. I. – С. 183 – 210.

⁸Иванов П.В. Кое-что о вовкулаках и по поводу их // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1992. – С. 505 – 511.

- ⁹Иванов П.В. Народные рассказы о ведьмах и упырях (материалы для характеристики мирозерцания Купянского уезда). – Харьков, 1891. – 73 с.
- ¹⁰Иванов П.В. Народные рассказы о домовых, леших, водяных и русалках // Сборник ХИФО. – Т. V. – Вып. 1. – Харьков, 1893. – С. 23 – 74.
- ¹¹Иванов П.В. Народные рассказы о Доле // Українці:... – К., 1992. – С. 342 – 374.
- ¹²Иванов П.В. Народные рассказы о ведьмах и упырях (материалы для характеристики мирозерцания Купянского уезда). – С. 1 – 2.
- ¹³Милорадович В. Заметки о малорусской демонологии. Мертвецы. Русалки. Черти. – К., 1991. – 24 с.
- ¹⁴Милорадович В. Українська відьма. Нариси з української демонології. – К., 1993. – 72 с.
- ¹⁵Милорадович В.П. Малорусские народные поверья и рассказы о Пятнице // Українці:... – К., 1992. – С. 375 – 382.
- ¹⁶Милорадович В. Заметки о малорусской демонологии... – К., 1991. – С. 6.
- ¹⁷Там само. – С. 13.
- ¹⁸Там само. – С. 21.
- ¹⁹Гнатюк В. Знадобы до галицько-руської демонології // Етнографічний збірник, що видає етнографічна комісія НТШ. – Т. XV. – Львів, 1904. – 272 с.
- ²⁰Гнатюк В. Знадобы до української демонології. – Т. II. – Вып. 1 // Етнографічний збірник, що видає етнографічна комісія НТШ. – Т. XXXIII. – Львів, 1912. – 238 с.
- ²¹Там само. – С. 8 – 17
- ²²Там само. – С. 26 – 30.
- ²³Давидюк В. Ф. Українська міфологічна легенда. – Львів, 1992.
- ²⁴Там само. – С. 59 – 126.
- ²⁵Там само. – С. 115.
- ²⁶Порицька О. А. Українська народна демонологія у загальнослов'янському контексті (XIX – поч. XX ст.). Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. – К., 1998. – 24 с.
- ²⁷Там само. – С. 5.
- ²⁸Там само. – С. 16–17.
- ²⁹Конева Я. Хтонічний світ холмщаків та підляшуків // Холмщина і Підляшшя. – К., 1997. – С. 310–315.
- ³⁰Там само. – С. 311.
- ³¹Иванов В. В. Демон // Мифы народов мира. – Т. 1. – М., 1980. – С. 366.
- ³²Гнатюк В. Знадобы до української демонології. – Т. II. – Вып. 1 // Етнографічний збірник, що видає етнографічна комісія НТШ. – Т. XXXIII. – Львів, 1912. – С. 16 – 17; Иванов П.В. Народные рассказы о домовых, леших, водяных и русалках // Сборник ХИФО. – Т. V. – Вып. 1. – Харьков, 1893. – С. 25.
- ³³Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. – Львів, 2002. – 216 с.
- ³⁴Глинка Г. А. Древняя религия славян // Мифы древних славян. – Саратов, 1993. – С. 89 – 140.
- ³⁵Там само. – С. 90.
- ³⁶Там само. – С. 130.
- ³⁷Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография – М., 1991. – 511 с.
- ³⁸Там само. – С. 352.
- ³⁹Там само. – С. 415.
- ⁴⁰Там само. – С. 418.
- ⁴¹Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – нач. XX вв. – М. – Л., 1957. – 163 с.
- ⁴²Виноградова Л.Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. – М., 2000. – 431 с.
- ⁴³Виноградова Л.Н. Славянская народная демонология: Проблемы сравнительного изучения: Дис. в виде науч. доклада на соискание ученой степени д-ра филолог. наук. – РГГУ. – М., 2001. – <http://www.ruthenia.ru/folklore/vinogradova1.htm>. – 61 с.
- ⁴⁴Виноградова Л. Н. Человек / нечеловек в народных представлениях // Человек в контексте культуры. Славянский мир. – М., 1995. – С. 17 – 26.
- ⁴⁵Виноградова Л. Н. Кто вселяется в бесноватого? // Миф в культуре: человек – не-человек. – М., 2000. – С. 33 – 45.
- ⁴⁶Виноградова Л.Н. Славянская народная демонология... – С. В.
- ⁴⁷Там само. – С. 14 – 15.
- ⁴⁸Виноградова Л.Н. Человек / нечеловек в народных представлениях – С. 20.
- ⁴⁹Там само. – С. 18.
- ⁵⁰Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / под ред. Толстого Н.И. – Т. I. – М., 1995. – 578 с.; Т. II. – М., 1999 – 704 с.

⁵¹ Власова М. Русские суеверия. Энциклопедический словарь. – СПб., 2000.

⁵² Brückner A. Mitologia słowiańska i polska. – Warszawa., 1980. – 383 s.

⁵³ Там само. – S. 279.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само – S. 283 – 284.

⁵⁶ Там само. – S. 288.

⁵⁷ Там само. – S. 296.

⁵⁸ Там само. – S. 301.

⁵⁹ Там само. – S. 304.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. – S. 307.

⁶² Там само. – S. 317.

⁶³ Там само. – S. 309.

⁶⁴ Urbańczyk S. Religia pogańskich słowian. – Kraków, 1947. – 90 s.

⁶⁵ Там само. – S. 43.

⁶⁶ Там само. – S. 44.

⁶⁷ Там само. – S. 45.

⁶⁸ Там само. – S. 46.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само. – S. 47 – 48.

⁷¹ Виноградова Л.Н. Славянская народная демонология... – С. 9.

В статье делается попытка историографического обзора проблемы классификации персонажей низшей мифологии в работах украинских, российских и польских исследователей, которые касались вопросов и проблем, связанных с классификацией персонажного состава низшей мифологии и разрабатывали свои варианты упорядочения мифологических существ в единой четкой системе.

Ключевые слова: классификация персонажей, персонажный состав, низшая мифология, мифологический персонаж.

The article is devoted to the historiographical review of the classification's problem of the primitive's mythology personages in the works of Ukrainian, Russian and Polish scholars. In their investigations they touched the variety of problems, connected with the classification of the primitive's mythology personages and worked out their own variants of putting in order all the mythological creatures.

Key words: classification of the personages, primitive mythology, mythological personage.